

Mościcki, Henryk

Historiografia powstania styczniowego ostatnich lat piętnastu

Przegląd Historyczny 34/2, 389-407

1937-1938

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Historiografia powstania styczniowego ostatnich lat piętnastu

W historiografii powstania styczniowego wyodrębnić można trzy okresy.

Pierwszy, obejmujący z górą ćwierć wieku, w przeważnej części wypełnia działalność pisarska *Walerego Przyborskiego*, od wydania przez niego *Ostatnich chwil powstania styczniowego* (1887-8) do t. V-go *Dziejów 1863 r.*, ukończonego w 1912 (wyd. 1919). Wydawnictwa do historii powstania, ogłoszone w tym okresie, odznaczają się, poza często nieudolną konstrukcją, brakiem jakiegokolwiek metody w publikacji źródeł (przykładem pod tym względem jest np., skąd inąd cenne, *Wydawnictwo materiałów do hist. powstania, 1888 — 1894*), przede wszystkim zaś stronniczością, spowodowaną występującymi wówczas w społeczeństwie nastrojami politycznymi. Nie wolne od tych błędów są imponujące rozmiarami i rozległością przedsięwziętych badań dzieła Przyborskiego. Autor licznych utworów powieściowych i publicystycznych władał dobrze piórem, stąd opowiadania jego są płynne, barwne, niekiedy nawet pociągające, atoli ich wartość naukowa wypaczona jest skłonnością do nieznośnego moralizatorstwa i zbyt pośpiesznego ferowania stronniczych wyroków. Jeśli jednak odrzucić cały ten balast osobistych poglądów i wnioskowań Przyborskiego, pozostanie godna stałej, wdzięcznej dlań, pamięci zasługa zgromadzenia obszernych materiałów, które bez zapobiegliwej jego ręki uległyby zagładzie z niemałą szkodą dla dziejów tego okresu.

Okres drugi, w ramach dziesięciolecia, 1913 — 1923, cechuje wzmożone bardziej obiektywne zainteresowanie dziejami powstania styczniowego, pozostające w związku z 50-tą rocznicą wybuchu, z przygo-

towaniami do nowej walki zbrojnej, wreszcie z udostępnieniem po upadku okupacji archiwów państw zaborczych i zniesieniem cenzury. W tym czasie ukazują się popularno-naukowe opracowania Grabca (Dąbrowskiego), A. Sokółowskiego, A. Śliwińskiego. Józef Piłsudski wygłasza w 1912 r. w krakowskiej Szkole nauk politycznych swój znakomity *Zarys historii militarnej powstania styczniowego* (wyd. 1929) i równocześnie przygotowuje rozprawę o 22 stycznia 1863 r. (wyd. 1914); dalszym ciągiem studiów Piłsudskiego nad r. 1863 są jego późniejsze odczyty: *Rok 1863* (wyd. 1924), *Wpływ Wschodu i Zachodu na Polskę w epoce 1863 r.* (wygł. 1924, wyd. 1931), *Stosunek wzajemny wojska i społeczeństwa w 1863* (wyd. 1926). Warto przy tej sposobności nadmienić, że istnieje zupełnie pewna wiadomość o tym, że Marszałek, badający z niezwykle zamięłowaniem, w sposób naukowy i z przedziwną zarazem intuicją, dzieje 1863 r., projektował utworzenie w uniwersytecie wileńskim specjalnej katedry dziejów powstania styczniowego i na serio myślał o jej przez siebie na pewien czas objęciu.

Inicjatywie Piłsudskiego zawdzięczać należy zainteresowanie badaczy rokiem 1863. Oprócz ogólnych dziejów powstania Grabca (1913), w r. 1914 wychodzi W. Tokarza *Kraków w początkach powstania styczniowego i wyprawa na Miechów* (r. 1914), St. Długosza życiorys *Czachowskiego* (1914), T. Filipowicza *Korespondencja poufna rządu angielskiego, dotycząca powstania polskiego 1863 r.* (1914); podjęta wreszcie została przez jednego z najbliższych współpracowników Piłsudskiego, Janusza Gąsiorowskiego, praca nad bibliografią tej epoki.

Niezależnie od prac powyższych, a poniekąd w związku z 50-tą rocznicą powstania, ukazały się: dużej wartości, aczkolwiek nie bez błędów, St. Zielińskiego *Bitwy i potyczki 1863-64* (1913) oraz cenne *pamiętniki Jakóba Gieysztora* (1913). Z wydawnictw rosyjskich, w tym czasie ogłoszonych drukiem, należy wymienić wydane przez A. I. Miłowidowa *Archiwne materiały Muraiewskiego Muzeja, otn. k polsk. wozstaniu 1863-64 g. w przedelach Siewiero-Zap. kraja* (1913, 1915) i *Piereczeń bojowych stołknowienij w 1863-64 w pred. Siew.-Zapadn. kraja* (1915). Wydawnictwa te, aczkolwiek wysoce tendencyjne i szwankujące pod względem metody edytorskiej, nie mogą być jednak obojętne dla badaczy polskich. Ważną do działalności Murawjewa korespondencję jego ogłosiło czasop. *Gołos minuwszaho* (1913), przedrukowaną przez H. Mościckiego w przekładzie, z komentarzami i uzupełnieniami („Pod berłem carów”, 1924).

Wydawnictwa polskie z lat 1910 — 18 omówił w *Bellonie* (1919) E d w. M a l i s z e w s k i, który prócz wydania paru rzeczowych rozpraw: *Rok 1863 na kresach mohilewskich* (1920), *Organizacja powstania styczniowego* (1922), podręcznego wyboru *aktów i dokumentów z 1856 — 64* (1922), opracował *Bibliografię pamiętników* (1928) oraz z niezwykłym nakładem trudów gromadził obfite materiały do słownika biograficznego uczestników powstania.

Okres trzeci datować można od r. 1923, t.j. od wydania pierwszej *Bibliografii druków dotyczących powstania styczniowego* w opracowaniu J a n u s z a G ą s i o r o w s k i e g o. Dzieło to, posiadające jak każda bibliografia, zwłaszcza siłami jednego człowieka wykonana, luki i braki, dało jednak podstawę do wszechstronniejszego podejmowania studiów monograficznych, prac seminaryjnych itd. W ciągu piętnastolecia, 1923 — 1937, historiografia powstania styczniowego wykazuje też znaczny postęp w porównaniu z okresami poprzednimi, zarówno pod względem naukowej wartości opracowań, jakoteż wagi gatunkowej ogłoszonych publikacji. Omówimy poniżej najważniejsze *).

ŹRÓDŁA.

1. WYDAWNICTWA DOKUMENTÓW.

Z pośród ogłoszonych w omawianym okresie zbiorów dokumentów na plan pierwszy wysuwają się następujące:

Korespondencja w. ks. Konstantego z Aleksandrem II. Jest to wartościowy i starannie wydany zbiór listów z czasu pobytu w. księcia w Warszawie, w charakterze namiestnika Królestwa Polskiego. Według zapowiedzi wydawcy miał objąć okres od czerwca 1862 r. do połowy sierpnia 1863 r. Niestety, w wydanych trzech zeszytach czasopisma „Dzieła i dni” (1922) znajdujemy tylko część tej ważnej korespondencji, sięgającej zaledwie do 8 października 1862 r. Niejakim uzupełnieniem jej jest poufny *Dziennik w. ks. Konstantego*, od 18 kwietnia do 31 grudnia 1863 r., ogłoszony w czasopiśmie „Krasnyj Archiw” (1925). Oba te źródła cenne są przede wszystkim ze względu na ujawniony w nich wzajemny stosunek Aleksandra II do brata, oraz do wypadków w Polsce.

Z archiwów wileńskich W. S t u d n i c k i wydał *Spis przestępców politycznych, skazanych w gub. wileńskiej, kowieńskiej, grodzień-*

*) Przegląd niniejszy ma na celu danie ogólnych informacji o stanie obecnym literatury historycznej, dotyczącej powstania styczniowego. Specjalne wydawnictwa zostały omówione szczegółowiej we właściwych referatach.

skiej, mińskiej, witebskiej, mohylowskiej i augustowskiej (1923), poprzedzony wstępem, kilkoma dokumentami i objaśnieniami. *Spis* ten ważny jest ze względu na ustalenie dat oraz niektóre szczegóły biograficzne.

Część korespondencji dyplomatycznej rządu Stanów Zjednoczonych A. P. w sprawie polskiej w 1863 r. ogłosił M. H a i m a n (Buffalo 1927) na podstawie wydawnictwa *Papers relating to Foreign Affairs, accompanying the Annual Message of the President to the session of the thirty-eighth-Congress* (Washington 1864-5); w przedmowie niedostatecznie jednak został podkreślony wpływ powstania polskiego na zmianę stosunku państw europejskich do wojny domowej amerykańskiej.

Przyczynki źródłowe do dziejów powstania na Rusi ogłosił D. B a h a l i j („Praci Kom. soc.-ekon. Inst. Ukr.” 1932) oraz czasop. „Ukrajina” (Kijów 1924-5).

Instytut kultury białoruskiej w Mińsku wydał materiały o *Roku 1863 na Mińszczyźnie* (1927), zebrane i opracowane przez W i t k o w s k i e g o, J a n i e w i c z a i L e c h a. Ze względu na niedostateczne naogół dane o powstaniu na Białorusi, zbiór ten posiada wartość, którą jednak obniża bezkrytyczny wybór dokumentów, niekiedy o błachej zupełnie treści, bez należytych wyjaśnień i znajomości odpowiedniej literatury. Wydawnictwo to przypomina analogiczne rosyjskie publikacje z przed 1914 r. Pomniejsze przyczynki z tego zakresu ogłosiło czasop. „Połymia” (Mińsk 1927, 1930).

Nader wartościowy zbiór dokumentów, w znacznym stopniu dotyczących spraw polskich, ogłoszony został, wzorowo pod względem edytorskim, pod kierunkiem v. I b b e k e n a w urzędowej publikacji pruskiej p.t. *Die auswärtige Politik preussens, 1858 — 1871* (1932-33).

Atmosferę epoki przedpowstaniowej, przeważnie ze stanowiska obozu Białych, charakteryzuje *Korespondencja Kronenberga z J. I. Kraszewskim, 1859 — 1876* (1929), zwłaszcza zaś *Listy Wacława Szymanowskiego o wypadkach w Polsce w 1861-62* (1936), pomieszczone w paryskiej „Presse”. Mają one, jak słusznie zaznaczył w przedmowie do ich zbiorowej edycji polskiej prof. Handelsman, wartość dziennika, „kreślonego przez obserwatora bystrego, inteligentnego i pełnego zdrowego umiaru”.

Nader ważną jest *Polska korespondencja J. Garibaldiego*, wydana przez A. L e w a k a (1932) i poprzedzona trafną charakterystyką stosunku Garibaldiego do polskich dążeń niepodległościowych.

Cenne, choć wysoce subiektywne pismo-zeznanie *Oskara Awejdya*

o wypadkach w Polsce w 1861 - 64 ogłosił J a s i n s k i j - P r z y b y s z e w s k i w czasop. „Krasnyj Archiw” (1933).

Charakterystyczne sądy o ludziach i wydarzeniach z okresu styczniowego (np. o Wielopolskim i Zamoyskim) znajdujemy w *Listach Cypriana Norwida* (1937).

Ostatnio wreszcie otrzymaliśmy zbiór pierwszorzędnej wagi — tom I-szy wydawnictwa *Polska działalność dyplomatyczna w 1863-1864 r.* pod redakcją A. Lewaka (1937). Dokumenty w zbiorze tym pomieszczone rzucają światło na szereg zagadnień, nie tylko dyplomatycznych i, śmiało rzec można, że przyczynią się w znakomitym stopniu do rewizji i pogłębienia dotychczasowych wiadomości o powstaniu styczniowym. Wydany tom obejmuje traktaty, manifesty i adresy Rządu Narodowego o charakterze międzynarodowym, oraz korespondencję Wydziału Spraw Zagranicznych Rządu Narodowego z Wł. ks. Czartoryskim. Wydanie opatrzone zostało wstępem pióra A. Lewaka, oraz zwięzłymi objaśnieniami.

Zestawienie źródeł archiwalnych do dziejów powstania podają:

St. P o m a r a ń s k i — o *archiwaliach warszawskich* („Pam. Zjazdu Hist. Polsk.” 1925); G. K a l e ń s k i — o *źródłach do wojskowej historii powstania styczniowego* (tamże); K. T y s z k o w s k i — o *papierach Andrzeja Zamoyskiego w Ossolineum* (czasop. „Insurekcje” 1929); K. L i p s k a — o *rękopisach Biblioteki rapperswilskiej* („Przegląd hist.” 1931); R. M i e n i c k i — o *Archiwum Murawjewskim w Wilnie* (1937).

Dane bibliograficzne, dotyczące *prasy tajnej* w okresie powstania dał, uzupełniając zestawienie St. Zielińskiego, J. S o k u l s k i (1924); pożyteczną jest również *Bibliografia czasopism polskich zagranicą, 1830 — 1934* (1935), opracowana przez St. Z i e l i ń s k i e g o.

2. PAMIĘTNIKI.

W drugiej grupie źródeł, mianowicie pamiętników, w omawianym okresie ukazało się kilka wartościowych publikacji.

Przede wszystkim wymienić należy obszerne pamiętniki *Józefa Kajetana Janowskiego*, członka Rządu Narodowego w 1863 r. i przez dłuższy czas sekretarza tegoż Rządu. Opracowane przez autora w późnym wieku, nie zawsze, pomimo wyjątkowej pamięci Janowskiego, są ściśle. W tym czasie kiedy spisywał swoje wspomnienia, zaczęło wychodzić dzieło Przyborowskiego. Janowski nie mógł się oprzeć pokusie przestudiowania tej pracy, która została niewątpliwie swój osad i w pamięci i w nastawieniu psychicznym autora. Nie ulega wątpliwości, że wyczerpujące przedstawienie Przyborowskiego

odświeżyło w pamięci pamiętnikarza szereg faktów, pogłębiło ich znajomość, wyjaśniło ich wzajemne związki przyczynowe oraz sprężyny działań, które Janowski znał tylko powierzchownie. Pod wpływem lektury nastąpiło jakby zespolenie rzeczy widzianych, przeżytych i odczutyh, i pamiętnikarz wskutek tego zatracił poczucie granicy, jaka dzieli pamiętnikarza od historyka. Jest to czynnik, który bardzo umniejsza wartość tych wspomnień, sprawiających niekiedy wrażenie recenzji książek Przyborowskiego. Tomy I i II (1923, 1925) obejmują dzieje 1863 r. i początków 1864 r., tom III (1931) — czasy przedpowstaniowe, 1854 — 1862. Tekst opatrzony został w związku objaśnienia i przypisy.

Bez szczegółowych komentarzy, ale z obszernym wstępem, A d a m W r z o s e k wydał pamiętniki dra I g n a c e g o B a r a n o w s k i e g o (1923), nader cenne do dziejów okresu przedpowstaniowego. Wspomnienia te cechuje naogół bezstronny i szczerzy sposób przedstawienia przez autora czasów i sprawiedliwa przeważnie ocena ludzi, z którymi się stykał.

Okresu przedpowstaniowego i pierwszych miesięcy powstania dotyczy pamiętnik L u d w i k a M i e r o s ł a w s k i e g o (1924). Pisany z właściwym autorowi namiętnym subiektywizmem jest raczej broszurą polemiczną, nie bez wartości, jeśli chodzi o charakterystykę tego wybitnego działacza z 1863 r.

Bogactwem treści i dobrą formą pisarską odznaczają się pamiętniki W ł a d y s ł a w a M i c k i e w i c z a (zwłaszcza tom II-gi, 1927), oraz Z y g m u n t a M i ł k o w s k i e g o (J e ż a) (1936-37), które przynoszą wiele wartościowych informacji o czasach przedpowstaniowych, działalności emigracji i samym powstaniu.

Dość interesujące, choć skąpe, przyczynki do akcji pozakrajowej dają ostatnie rozdziały tomu VI-go tzw. pamiętników J e n e r a ł a Z a m o y s k i e g o (1930); wadliwość edycji, cechująca całe to wydawnictwo, pomniejsza wartość i tego fragmentu.

S t. P o m a r a ń s k i ogłosił cenne wspomnienia K a z i m i e r z a Z i e n k i e w i c z a (1932); jest to szczerzy pamiętnik żołnierski, opisuje przeważnie działalność Zygmunta Chmielińskiego, jednego z najwybitniejszych partyzantów, zasługuje przeto na szczególną uwagę historyków wojskowości w 1863 r.

Powstania na Rusi dotyczą pamiętniki: F r. R a w i t y G a w r o ń s k i e g o (1922), J a n a A u g u s t a C h r a n i c k i e g o („Rocznik wołyński” 1931), — oba zresztą wyzyskane częściowo przez Rawitę Gawrońskiego w jego dziejach powstania na Rusi; „małej patriotki” M a r y j k i B o h o w i t y n - K o z i e r a d z k i e j (1925); A u g u s t a I w a ń s k i e g o (1928); C h. S e n

g a ł e w i c z a o „Złotej Hramocie“ („Zap. ukr. Nauk. Tow.“ Kijów 1927). Zawiodły nadzieje, jakie pokładano we wspomnieniach dra W a c ł a w a L a s o c k i e g o (1933), jeśli chodzi o dzieje powstania styczniowego; mają one pod tym względem wartość jedynie lokalną, charakteryzując poglądy i nastroje w kołach ziemiańskich na Rusi. Tom II-gi wspomnień dra Lasockiego (1937) zawiera wspomnienia z pobytu na Syberii; czytamy tu o rzeczach przeważnie znanych, i nieraz obszerniej, z innych pamiętników syberyjskich.

O stosunkach w zaborze pruskim informują pamiętniki J a n a N e p o m u c e n a N i e m o j e w s k i e g o (1925) i W y s k o t y - Z a k r z e w s k i e g o (1934).

Niewielką wartość posiadają wspomnienia: B. H o r o d y ń s k i e g o (1926), J a n a G o ś c i c k i e g o (1928), K. W a ś c i s z e w s k i e g o o potyczce pod Szklarami (1928), M a r i i z P r z e z d z i e c k i c h W a l e w s k i e j, m. i. o Bossaku i Rawiczu (1928), F r. G o l i ń s k i e g o o bitwie pod Sędziejowicami („Żołnierz polski“ 1929), rotmistrza J ó z e f a K a r p o w i c z a o powstaniu na Litwie (1929); A l f. P a r c z e w s k i e g o o powstaniu w okolicach Łodzi („Rocznik łódzki“ 1929); R. H i r s c h a („Panteon“ 1930); Z b. C h ą d z y ń s k i e g o („Polska Zbrojna“ 1931); listy z obozu K a r p i ń s k i c h („Z przeżyć i wrażeń wieśniaka“, 1936).

Fragmenty, niekiedy interesujące, przynoszą pamiętniki niepoświęcone w całości okresowi powstania, jak konserwatysty P a w ł a P o p i e l a (1927), znakomitego przyrodnika dra B e n e d y k t a D y b o w s k i e g o (1930), namiętnego kresowca H i p o l i t a K o r w i n - M i l e w s k i e g o (1930), sentymentalnej Z o f i i R o m a n o w i c z ó w n y („Cienie“, 1930 i „Tad. Romanowicz“, 1934), E d w a r d a W o y n i ł ł o w i c z a (1931), L e o p o l d a J u l i a n a K r o z e n b e r g a (1933), wreszcie dość rozwlekłe — B o l e ś ł a w a L i m a n o w s k i e g o (1937), ważne do dziejów manifestacji wileńskich w 1862 r., stosunków na uniwersytetach rosyjskich i przygotowań powstańczych za granicą.

OPRACOWANIA.

1. OPRACOWANIA OGÓLNE, DZIEJE DYPLOMACJI I STOSUNKÓW ZAGRANICY DO POWSTANIA.

Opracowanie całego okresu, od 1856 r. do 1864 r., dał A d a m S z e ł a ǳ o w s k i w wydawnictwie zbiorowym „Polska, jej dzieje i kultura“ (1930). Autor opanował obszerną literaturę, uwzględnił

w znacznie szerszym zakresie niż Przyborowski, Grabiec i inni, monografie i źródła francuskie, angielskie, niemieckie; sprawę polską potraktował na tle ogólnoeuropejskim; uwypuklił rolę dyplomatyczną Rządu Narodowego i czynników międzynarodowych. Są to bezsporne walory jego opracowania. Słabszą natomiast stroną jest brak perspektywy w narracji, niekiedy dość mglistej i zawilej; zdarzają się niekiedy pewne nieściśłości i niedość uzasadnione sądy; strona militarna powstania uwzględniona jest pobieżnie i niewystarczająco.

Rzetelnym talentem i wnikliwością odznacza się praca J a n a K u c h a r z e w s k i e g o *Od białego do czerwonego caratu*; tom IV-ty tego imponującego dzieła (1931) plastycznie a wszechstronnie analizuje stosunki w Rosji za panowania Aleksandra II, bez których poznania nie podobna należycie zrozumieć i ocenić wielu okoliczności i wydarzeń z historii ruchu polskiego w r. 1863-im.

Do dziejów przedpowstaniowych należy większa praca J. G r a b c a (Dąbrowskiego) *Ostatni szlachcic* (1924), dająca syntezę roli margr. Wielopolskiego, wprawdzie wyłącznie na podstawie literatury, nie mniej jednak ujętą w sposób krytyczny i w wielu partiach samodzielny. Aczkolwiek nie wszystkie wnioski autora wydają się słuszne, zwłaszcza w konkluzjach, jednakże wśród dotychczasowych biografii Wielopolskiego praca Grabca stanowi pozycję wartościową. Obszernie materiały rękopiśmienne z prywatnego archiwum margrabiego zamierzał zużytkować prof. A s k e n a z y w projektowanej monografii; nieco informacji o tym archiwum podał A. S k a ł k o w s k i („Il. Kurier Codz.” 1938).

Wartościową również pozycją do historii lat przedpowstaniowych jest praca W. N a g ó r s k i e j-R u d z k i e j *Młódzież Kongresówki w latach 1855-56* („Przegl. historyczny” 1934 i odb.). Rola młodzieży w tym okresie była dominująca i poznanie jej atmosfery nieraz daje wyjaśnienie skomplikowanych zjawisk późniejszych. Autorka pracowicie zbadała odpowiednią literaturę, sięgnęła do źródeł archiwalnych i w sposób przejrzysty odtworzyła obraz poczyną i psychiki młodzieży, która po kilku latach stanęła do walki.

Zagadnienie stosunku mocarstw europejskich do powstania styczniowego i właściwy program badań w tej dziedzinie streścił w doskonałej zwięzłej rozprawie J ó z e f F e l d m a n (1929), który dał też niezwykle interesujący przyczynek do przebiegu negocjacji *Aleksandra Kłobukowskiego* w Berlinie w l. 1863-64 („Kwartalnik hist.” 1933); tenże autor w najnowszej swojej pracy *Bismarck a Polska* (1938) wszechstronnie oświetlił doniosłą rolę Bismarcka w związku ze sprawą polską w r. 1863-im.

Przejrzysty obraz dążeń i działań dyplomacji polskiej w czasie powstania nakreślił A. L e w a k we wstępie do wydawnictwa zbioru dokumentów dyplomatycznych Rządu Narodowego w 1863 — 1864 r.

Poszczególne zagadnienia z dziejów dyplomacji w tym okresie znalazły gruntowne i sumienne oświetlenie w pracach H. W e r e s z y c k i e g o: *Austria a powstanie styczniowe* (1930) i *Anglia i Polska w l. 1860 — 65* (1934). Wereszycki w monografiach powyższych ustalił daleko nieraz od dawnej historiografii odbiegające poglądy i uzasadnił je obfitym materiałem dowodowym, zaczerpniętym z niewyzyskanych dotychczas przez badaczy materiałów archiwalnych.

Rozprawa R. H. L o r d a *Bismarck and Russia in 1863* („The American Hist. Review“ 1923) wyjaśniła gruntownie ze źródeł rosyjskich genezę konwencji Alvenslebena, rozwiewając ustaloną dotychczas wersję pruską. O tejże konwencji pisał E. W a w r z k o w i c z („Przegląd współczesny“ 1930) na podstawie papierów konsula pruskiego w Warszawie, bar. Rechenberga, korespondencji ks. Górczakowa z w. ks. Konstantym i całej literatury tego zagadnienia. Niektóre nowe szczegóły przynosi dzieło R o t h f r i t z a *Die Politik des preuss. Botschafters Grafen Robert von der Goltz in Paris, 1863-69* (1935).

Pomniejsze przyczynki do dziejów dyplomacji ogłosili: A. S z e l ą g o w s k i: *Cesarz Franciszek Józef wobec wybuchu powstania styczniowego*, na podstawie protokółów Rady Gabinetowej w Wiedniu, luty — kwiecień 1863 r. („Insurekcje“ 1930); F r. E n g e l - J a n o s i w biografii austriackiego ministra spraw zagranicznych w l. 1859-64, hr. Rechberga (1929); K. K a i s e r: *Napoleon III und d. poln. Aufstand* (Berlin 1931); J o h n H u n t e r H a r l e y *Britain and the Polish insurrection of 1863* („Résumés d. comm. prés. au Congrès inter. d. sciences hist.“ 1933); B. N o l d e, *Die Petersburger Mission Bismarcks* (1936).

Stosunek *Stolicy Apostolskiej* do powstania 1863 r. omówiony został w źródłowej monografii ks. A. B o u d o u *Stolica Święta a Rosja* (przekł. pol. 1930). Roli duchowieństwa polskiego w powstaniu i zobrazowaniu jego prześladowania przez rząd rosyjski poświęcone jest olbrzymie, imponujące rozmiarami i wszechstronnością użytowanych źródeł archiwalnych, dzieło ks. bisk. P. K u b i c k i e g o *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w l. 1861 — 1915* (1933, 1936). Nieco chaotyczna w układzie, nazbyt drobiazgową w drugorzędnych szczegółach, publikacja ks. bisk. Kubickiego przy-

nosi ogromne materiały, zaczerpnięte z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych; zwłaszcza bogaty dział biograficzny przedstawia rzetelną wartość dla historyków tego okresu.

Stosunek *Włoch* do powstania styczniowego oświetla wydana przez A. L e w a k a korespondencja Mazziniego (Casale 1925), którą uzupełnił paroma listami do Adama Sapięhy z 1864-65 r. S. K i e n i e w i c z („Przeł. hist.” 1937) oraz K. M o r a w s k i w książce *Polacy i sprawa polska w dziejach Italii w l. 1830-66* (1937); W. M e i s e l s wydał dość kompletną bibliografię: *Italia a powstanie styczniowe* (1926).

Stosunek *Czech* przedstawili: H. T r a u b („Čes. Časop. Hist.” 1930), L. D o m e č k a (1933), a zwłaszcza V. Ž a č e k (1935).

Stosunek *Turcji* uwzględnił A. L e w a k w *Dziejach emigracji polskiej w Turcji* (1935); *Bułgarii* — L. W i d e r s z a l w książce *Bułgarski ruch narodowy, 1856 — 1872* (1937), *Szwajcarii* — A. L e w a k w rozprawie *Gottfried Keller und der polnische Freiheitskampf v. Jahre 1863-64* (Zurich 1927) i L. W e i s s: *Die Wintherthurer Polenhilfe v. 1863* („Jahrb. d. Lit. Vereinig. Winterthur.” 1933), *Rumunii* — S t. Ł u k a s i k *Rumunia a Polska* (1929); P. H e n r y (Paris 1930); G. I. B r a t i a n u („Rev. Ist. Rom.” 1932) oraz w dziele „Napoléon III et les nationalités” (Paris-Bucuresti 1934), G h. D u z i n c h e v i c i (Bucuresti 1935, 1936); *Szwecji* — E. H e d i n („Hist. Tidskrift”, R. 42) i K. G. F e l l e n i u s (Stockholm 1936; fragm. w „Przeł. współcz.” 1936).

A. D i v e k y, prócz dawniejszej pracy o stosunku Kossutha do powstania 1863 r. (1913), ogłosił referat o emigracji węgierskiej wobec powstania styczniowego („Pam. Zj. Hist. Pol.” 1925).

Książka A. P. C o l e m a n a o insurekcji polskiej w publicystyce nowojorskiej (1934) opracowana jest dość powierzchownie, bez znajomości przedmiotu; wartość posiadają ogłoszone w niej cytaty z owoczesnych czasopism amerykańskich.

O stosunku powstania 1863 r. do *rosyjskiego ruchu rewolucyjnego* w sposób skrajnie tendencyjny pisał U. I h n a t o u s k i (Mińsk 1931).

2. OPRACOWANIA DZIEJÓW POWSTANIA W RÓŻNYCH DZIELNICACH ORAZ ZAGADNIEN SPECJALNYCH.

Powstanie w różnych dzielnicach dawnej Rzeczypospolitej oświetlają:

W Galicji — H. W e r e s z y c k i („Pam. Zj. Hist. Pol.” 1925)

i Z. Z b o r u c k i, który ogłosił relację Tytusa Zienkiewicza o organizacji miejskiej we Lwowie („Insurekcje” 1930). W *Wielkopolsce* — A. W o j t k o w s k i w pomniejszych szkicach, głównie dotyczących lat przedpowstaniowych, oraz popularnie Z. Ś l i w i ń s k a („Strażnica Zachodnia” 1925); T. E u s t a c h i e w i c z o młodzieży wielkopolskiej w l. 1861-64 (1932). O Litwie przed powstaniem pisał S. M a t u l a i t i s (Mińsk 1933); bez wartości jest wysoce tendencyjna historia 1863 r. na Litwie pióra profesora kowieńskiego uniwersytetu A. J a n u l a i t i s a (przeł. pol. 1923), ciekawe natomiast są zebrane przez tegoż autora pieśni, odezwy itp. z r. 1863 w języku litewskim (czasop. „Karo Archyvas”, Kowno 1925); nowsze opracowanie dziejów 1863 r. na Litwie dał P. R u s e c k a s (w czasop. „Trimitas”, Kowno 1931); liczne wspomnienia różnych osób z czasów powstania i materiały archiwalne ogłosiły czasopisma kowieńskie: „Karo Archyvas”, „Musu Zinyas” i „Musu Senovė”; o rządach Murawjewa pisał P. Ś l e ż a s („Athenaeum” Kowno 1933). Zaprawione tendencją i bezkrytyczne są opracowania powstania na *Białorusi* S. A u g u r s k i e g o (Mińsk 1928) i U. I h n a u t o w s k i e g o (tamże 1930), oraz sprawy włościańskiej w tej dobie — M. M i a l e s z k i („Połymia” 1926) i W. H e s s e n a (1934); interesujący przyczynek o r. 1863 w Hory-Horkach dał S. C y t o w i c z (1929).

Wartościowe materiały o powstaniu w *pow. braślawskim* ogłosił O. H e d e m a n w swej *Historii pow. braślawskiego* (1930). O r. 1863 w *Białostockim* pisze H. M o ś c i c k i w monografii Białegostoku (1933); o początkach powstania w *Łodzi* — L. W a s z k i e w i c z (Łódź 1931); o *Lublinie i lubelskim* w przededniu powstania — J. R i a b i n i n (Lublin 1925); o powstaniu *nowogródzkim* — R. M i e n i c k i w „Dziejach ziemi nowogródzkiej w dobie porozbiorowej” (1935); parę mniejszej wagi szczegółów o powstaniu na *Podlasiu* ogłosił B. B r o d o w s k i (Łuków 1925). Cenną, choć metodycznie wadliwą, jest monografia St. K o t a r s k i e g o o *Opatowie w l. 1861-64* (Opatów 1935), w której autor m. in. na podstawie archiwów lokalnych i prywatnych zebrał wiadomości o organizacji cywilnej i wojskowej na terenie miasta i powiatu, nadto osobny rozdział poświęcił działalności Ludwika Zwierzdowskiego.

Za chybione w opracowaniu, pomimo częściowego zużytkowania materiałów rękopiśmiennych, należy uznać broszury: J. J a k u b i a n i e c - C z a r k o w s k i e j o powstaniu w *pow. święciańskim* (Święciany 1934) i C z. Z g o r z e l s k i e g o o powstaniu na terenie *woj. nowogródzkiego* (1934).

Gruntowna rozprawa J. Niemojewskiego o *podstawach prawnych wyroków sądów wojskowych rosyjskich w r. 1863 na terenie Królestwa Polskiego* („Księga pam. ku uczcz. 25 l. działaln. prof. Handelsmana“, 1929) dotyczy nieopracowanego dotąd zagadnienia, wyjaśnia czym było sądownictwo wojskowe rosyjskie i jakie normy prawne obowiązywały przy sądzeniu powstańców. Cenną również jest wnikliwa, acz nieco jednostronna praca E. Przybyszewskiego, omawiająca *ideologię społeczną Centralnego Komitetu Narodowego w świetle dekretu z 21 lipca 1862 r.* (tamże).

Udział Żydów w powstaniu styczniowym opracował N. M. Gelber w książce *Die Juden und der polnische Aufstand 1863* (Wien 1923) na podstawie odczytów hebrajskich, raportów ówczesnego konsula austriackiego w Warszawie, v. Ledera i innych źródeł; ważne uzupełnienia do tej pracy, charakterystykę burżuazji żydowskiej, ruch asymilatorski, prasę żydowską, spis żydowskich uczestników powstania, bibliografię, przedstawił J. Szacki w „Pismach historycznych“ Żydowskiego Instytutu Naukowego t. I (w języku żydowskim); legendy żydowskie o r. 1863 ogłosił A. Almi (1930).

Omówioną dawniej przez M. Brensztejnę (1918) sprawę *bractw trzeźwości na Litwie*, odgrywających poważną rolę społeczną, a przez rząd rosyjski przesadnie uważaną za potężne narzędzie agitacji rewolucyjnej wśród włościanstwa, obszernie przedstawił ks. K. Gieczys w pracy *Bractwa trzeźwości w diecezji żmudzkiej w l. 1858-64* (1935); autor prócz źródeł archiwalnych oraz literatury polskiej i rosyjskiej szeroko uwzględnił mało dostępne liczne materiały w języku litewskim i archiwalia kowieńskie.

O udziale *Tatarów litewskich* w powstaniu 1863 r. pisał Murza Najmanskii i podał ich nazwiska („Rocznik tatarski“ 1932).

O *środkach komunikacyjnych, poczcie, telegrafii* w powstaniu, używanych przez władze polskie *szyfrach* i t.p., prócz wiadomości ogłoszonych dawniej przez J. Białyńnię-Chołodeckiego („Filatelista polski“ 1920) nader interesujące informacje podał Wł. Polański w dziełku *Jak przewożono pocztę polską w dawnych czasach* (Toruń 1925).

Ciekawe są pomniejsze przyczynki: K. Chodynickiego o *szkole w Cuneo* w oświetleniu zeznań składanych przed wileńską komisją śledczą przez Wł. Kossowskiego, instruktora tej szkoły („Ateneum wil.“ 1928); J. Litwina o łódzkich surogatach *money zdawkowej* z okresu powstania styczniowego (Łódź 1928); T. Solskiego: *Bony Król. Kongresowego w 1860—65 r.* („Wiadomości numizm.-archeol.“ 1936 i odb.); H. Eilego: *Rząd powstania styczniowego wobec inwestycji wodociągowo-kanalizacyjnej m. Warszawy*

(czasop. „Gaz i woda” 1933 i odb.); tegoż autora *Teatr warszawski w dobie powstań* (1937); T. Kędzierskiego o *udziale prawników w powstaniu* (1936); drobne szkice w „Kalendarzu powstańca z 1863 r.” (Lwów 1930).

3. ŻYCIORYSY.

Piękny życiorys *Franciszka Nullo* i innych Włochów, uczestniczących w powstaniu 1863 r., na podstawie starannie zebranych materiałów rękopiśmiennych i wszechstronnym wyzyskaniu literatury włoskiej opracowała K. Firlej-Bielañska (1923); kilka szczegółów o *Stanisławie Becchim* podała J. Wieliżyńska a w książce zbiorowej p.t. *Izabela Zbiegniewska — ostatnia entuzjastka* (1924).

Jarosław Dąbrowski i jego rola w organizacji narodowej w 1861-62 jest przedmiotem gruntownej rozprawy E. Przysze ws k i e g o („Sprawozd. Tow. Nauk. Warsz.” 1927), rozszerzonej i przenikniętej swoistą tendencją społeczną w edycji rosyjskiej (Moskwa 1930), poza tym przyczynki do działalności J. Dąbrowskiego ogłoszone zostały w czasop. „Krasnyj Archiw” (1927, 1930) i „Niepodległość” (1931, 1933-4).

Źródłową, opartą na dokładnym i umiejętnie przestudiowanym materiale archiwalnym, biografię *Leona Frankowskiego*, komisarza woj. lubelskiego, opracował J. Niemojewski („Sprawozd. Tow. Nauk. Warsz.” 1938).

Dokładny życiorys *Władysława Rawicza* na podstawie źródeł archiwalnych i dokumentów rodzinnych ogłosił Wł. Małiszewski (1935); działalność i piękna postać Rawicza przedstawiona jest na tle epoki z uwzględnieniem mniej znanych szczegółów o powstaniu na Podlasiu.

Monografia Wł. Karbowskiego o *Ludwiku Narbucie* (Grodno 1935) przynosi obfity materiał o znakomitym wodzu litewskim; autor poza stroną ściśle biograficzną fachowo opracował działalność wojskową Narbutta. Pracę powyższą uzupełnia w niektórych szczegółach, dość zresztą dyletancka broszura Z. Kowalewskiej *Dzieje powstania lidzkiego* (1935).

Książka J. Staszewskiego o generale *Edmundzie Taczanowskim* (1936) charakteryzuje działalność polityczną i militarną jednego z wybitniejszych wodzów powstańczych oraz omawia dzieje partyzantki kaliskiej od kwietnia do sierpnia 1863 r.; pomimo niektórych zastrzeżeń natury metodycznej, praca ta stanowi pozycję wartościową.

Drobiazgową biografię *Stanisława Krzemińskiego*, członka Rządu Narodowego, wydał K. G ó r s k i (1936); zadaniem głównym autora było okazanie sylwetki Krzemińskiego, jako człowieka i pisarza; działalności jego politycznej szerzej nie uwzględnił, dał jednak rzeczy nowe i wartościowe.

W a l e n t y n a R u d z k a opracowała życiorys *Karola Majewskiego*, jednego z czołowych działaczy epoki powstaniowej (1937), autorka przeciwstawia się dawniejszym biografom i usiłuje, często z powodzeniem, podnieść dodatnią rolę Majewskiego. Praca rzetelna i wartościowa.

Monografia H. J a b ł o ń s k i e g o o ostatnim naczelniku m. Warszawy, *Aleksandrze Waszkowskim* (1937), oparta o wyczerpującą literaturę i rozległe studia archiwalne, odznacza się zwartą konstrukcją i dobrym podmalowaniem tła ogólnego; postać Waszkowskiego występuje żywo i plastycznie.

Ciekawej, a małoznanej postaci *Józefa Kalinowskiego*, członka Rządu Narodowego na Litwie, sybiraka i wreszcie świątobliwego księdza karmelity, obszerną i nazbyt rozwlekłą biografię poświęcił J e a n B a p t i s t e B o u c h a u d (Liège 1923); popularny zaś życiorys — F. L u b i ń s k a (1932); niektóre szczegóły podali: E. R e i c h e r („Przegląd powszechny“ 1927) i O. B e r n a r d („Ateneum kapłańskie“ 1933).

O *Konstantym Kalinowskim*, dyktatorze Litwy, pisali: H. M o ś c i c k i („Kurier Warsz.“ 1929) i skrajnie tendencyjnie Białorusini: I w. Ć w i k i e w i c z (czasop. „Połymia“, Mińsk 1924) i A. S t a n k i e w i c z (Wilno 1933 i Mińsk 1935).

Poza dawniejszą biografią-pamiętnikiem M. D u b i e c k i e g o nie posiadamy należytej biografii *Traugutta*; o jego rosyjskiej służbie dał sumienne studium S t. P o m a r a ń s k i („Księga pam. dla uczcz. prof. Handelsmana“, 1929); o duchowym obliczu ostatniego dyktatora, z uwzględnieniem nowych przyczynków, pisał ks. J. J a r z ę b o w s k i („Przegląd powsz.“ 1936); szczegół o kulcie Traugutta we Lwowie podał J. B. C h o ł o d e c k i (1925); zwięzłą, piękną sylwetkę skreślił W. T o k a r z („Kurier Warsz.“ 1929). O towarzyszu Traugutta, majorze *Wańkowiczu-Leliwie*, przypomniał S t. C i e c h a n o w s k i („Przegląd współcz.“ 1925).

Wyczerpującą biografię ks. *Stanisława Brzóska* ogłosiła H. M a l i s z e w s k a („Pamiętnik lubelski“ 1931), nie uwzględniła jedynie ważnych do tego tematu pamiętników K. Borowskiego (1914).

O *Apolinie Hołmejstrze*, naczelniku woj. brzesko-litewskiego, pisał M. D u b i e c k i („Ateneum wileńskie“ 1923); o *Ignacym*

Zdanowiczu, kasjerze i naczelniku m. Wilna — E. E h r e n k r e u t z ó w n a (tamże 1931); o naczelniku „z nad Dubissy“, *Bolesławie Kołyszce* — A. K o m p i e l s k a („Alma Mater vilnens.“ 1933); o *Aleksandrze Oskierce* — L. B e y n a r (tamże 1933).

Życiorys *Bronisława Szwarcego* opracowała M. Z ł o t o r z y c k a („Niepodległość“ 1933); *gen. Bossaka-Haukego* — J. Ż m i g r o d z k i (tamże 1933); *Mariana Dubieckiego* — St. P o m a r a ń s k i (Zamość 1923).

Życiorysy *Sierakowskiego*, *Pustowójtówny* i *Rochebrune'a*, na podstawie wyczerpującej literatury opracował Fr. R a w i t a G a w r o ń s k i („Monografie z powst. styczniowego“ 1923). Charakter popularny ma biografia *Edmunda Calliera* przez M. D e r e ż y ń s k i e g o (Szamotuły 1933).

Życie i działalność Alzaty, *Marii Ant. Lix*, porucznika ułanów w 1863 r., opisała L. Z e y s (Paris 1931).

Pomniejsze przyczynki biograficzne ogłosili: o *Andrzeju Zamoyskim* — A. K r a u s h a r (1925) i czasop. „Insurekcje“ (1929), por. *Sprawa rodziny Andr. Zamoyskiego o domy zagrabione w r. 1863 przez najazd rosyjski* (1923); o *Al. Wielopolskim* — J. F e l d m a n („Kwart. hist.“ 1928), J. E n d e r ó w n a („Przegląd hist.“ 1928), A. S. w czasop. „Insurekcje“ (1930); o *Zygmuncie Padlewskim* — A. S. w czasop. „Insurekcje“ (1929); o *Zygmuncie Kaczkowskim* — J. I w a s z k i e w i c z („Insurekcje“ 1929); o *M. Langiewicz* — L. F i n k e l („Kwart. hist.“ 1926); o *Zygmuncie Czachowskim* — St. P o m a r a ń s k i („Polska Zbrojna“ 1926) i W. J. P a s z k o w s k i (Radom 1937); o *Andrzeju Potebni*, oficerze rosyjskim — S z k r o b (czasop. „Katorga i ssyłka“ 1931); o *Józ. Ohryzce* (tamże, t. 10); o *Henr. Pustowójtównie* (tamże, t. 13); o *Janie Karłowiczu*, naczelniku warszawskiej policji powstańczej — A. B o r o w s k i (czasop. „Na Posterunku“ 1932); o *Franciszku Gluzińskim*, komisarzu Rządu Nar. na pow. kolski — Fr. B i a ł o k u r (czasop. „Lekarz wojskowy“ 1927).

Z tkliwym sentymentem życiorysy *kobiet*, uczestniczek powstania, zebrała M. B r u c h n a l s k a w książce *Ciche bohaterki* (Miejsce Piastowe 1934) i A. B a ł a b a n ó w n a („Studia lwowskie“, 1932); o samarytańskiej i społecznej pracy kobiet w powstaniu pisał Fr. B i a ł o k u r (1928).

Zwięzłe biografie *lekarzy* z 1863 r. podaje dr L. Z e m b r z u s k i w *Złotej Księdze korpusu sanitarnego polskiego* (1927), oraz obszerniejsze: Fr. B i a ł o k u r („Lekarz wojskowy“ 1927, 1929, 1932), Z. K l u k o w s k i (tamże 1922, 1927 oraz w „Archiwum

hist. i filoz. medycyny" 1926), W ł. R o z m a r y n o w s k i („Le-
karz wojskowy" 1925).

Biografie *księży-powstańców* pomieścił k s. b i s k. K u b i c k i
we wspomnianym wyżej dziele „Bojownicy kapłani”.

Źródłowe życiorysy uczestników powstania 1863 r. помеща
„Polski Słownik Biograficzny”. Należałoby sporządzić bibliografię
życiorysów powstańców, które przez szereg lat p.t. „Ludzie styczni-
wi” ogłaszał S t a n i s ł a w S z p o t a ń s k i w „Kurierze war-
szawskim”, przeważnie na podstawie materiałów rękopiśmiennych.

Wspomnienia z pobytu na Syberii uczestników powstania staran-
nie omówił M. J a n i k w książce *Polacy na Syberii* (1928) i w
„Roczniku wołyńskim” (1931); uzupełnieniem jej są prace J e r z e-
g o M a l i s z e w s k i e g o, oparte przeważnie na materiałach
Komisji weryfikacyjnej dla weteranów z r. 1863: *Sybiracy, zesłani
i internowani za udział w powstaniu styczniowym* (1931), *Powstanie
styczniowe, notatki biograficzne uczestników* (1932), W ł. D u-
n i n - W ą s o w i c z a *Żywe pomniki bohaterstwa* (1933), oraz *Ro-
cznik weteranów-uczestników powstania 1863 r.* (1927).

Podobizny 189 *mogił powstańczych, pomników, nagrobków, krzy-
żów* i t.p. wraz z planami sytuacyjnymi i treścią napisów zawiera wy-
dawnictwo Ministerstwa Robót Publicznych *Pomniki bojowników
o niepodległość* (1929), oraz J. B i a ł y n i - C h o ł o d e c k i e g o
*Cmentarzyska i groby naszych bohaterów z l. 1794 — 1864 na terenie
Wschodniej Małopolski* (1928).

4. DZIEJE MILITARNE POWSTANIA.

Fachowe studia nad stroną militarną powstania nie pociągnęły
większej ilości pracowników. Prócz pism wojskowych Langiewicza,
wydanych dawniej przez B. M e r w i n a (1921), oraz ogłoszo-
nych przez R. K i e r s n o w s k i e g o („Ateneum wileńskie”
1936) z Archiwum Murawjewskiego rozkazów dziennych partii Ostro-
gi (Aleksandra Poradowskiego), w tym zakresie ogłosili rozprawy:
J. G r o b i c k i o kawalerii powstania 1863 r. („Przegląd kawa-
ler.” 1926), E. O p p m a n o wojskowej organizacji m. Warsza-
wy („Przegląd hist.-wojsk.” 1930), S t. P o m a r a ń s k i o ostat-
niej kampanii Kruka-Heydenreicha (tamże, 1931), S t. S z a b l e w-
s k i o boju pod Żyżynem („Przegląd piechoty” 1934); J. K o z o-
l u b s k i i S. M. o „żuawach śmierci” Rochebrune'a (czasop. „Broń
i barwa” 1934, 1936); sporo miejsca sprawom wojskowym poświęcają:
K a r b o w s k i w życiorysie Ludwika Narbutta, S t a s z e w s k i

w życiorysie gen. Taczanowskiego, K o t a r s k i w monografii Opatowa.

O *marynarce polskiej* w 1863 r. pisali: W. H u b e r t („Przegląd morski“ 1929, „Sprawy morskie i kolonialne“ 1934, „Myśl narodowa“ 1937), S t. Z i e l i ń s k i (czasop. „Morze“ 1932, „Mały słownik polskich pionierów kolon. i morskich“, 1933, s. 630 i n.), M. G o d l e w s k i („Przegląd morski“ 1936); autorzy powyżsi nie uwzględnili jednak ważnych materiałów dyplomatycznych, ogłoszonych przez rząd Stanów Zjed. A. P. (p. wyżej „Wydawnictwa dokumentów“), listów Bakunina do Hercena i Ogarewa (Petersburg 1907), dzieł Hercena, przyczynków w czasop. „Krasnyj Archiw“ (1924), materiałów do biografii Bakunina, wydanych przez Połonskiego (Leningrad 1933).

Wyczerpujące studium o *umundurowaniu powstańców z 1863-4 r.* opracował J. K o z o l u b s k i (czasop. „Broń i barwa“ 1937); o mundurach polskiej marynarki wojennej w 1864 r. — W. H u b e r t (tamże 1935); o *bronii palnej ręcznej* w powstaniu — J. P o d o s k i (tamże 1936).

O *służbie zdrowia* w powstaniu styczniowym szereg cennych danych ogłosili: F r. B i a ł o k u r („Lekarz wojskowy“ 1925-28, 1931), F r. N i e d ź w i e c k i (tamże 1927), Z. K l u k o w s k i (tamże 1926, 1937), T. S o k o ł o w s k i (tamże 1935); o *farmaceutach w powstaniu* — W. S o k o l e w i c z (tamże 1927 i w „Wiadomościach farmaceutycznych“ 1931 i odb.); o *udziale felczerów* — F r. B i a ł o k u r (1934). O *intendenturze w 1863 r.* pisał H. E i l e („Przegląd Intenden.“ 1933 i odb.).

Organizacji warszawskiej *policji narodowej* wykonawczej w 1863-64 r. źródłową monografię poświęcił A. B o r o w s k i („Gazeta administr. i policji państw.“ 1931-32), oraz szereg przyczynków w czasopiśmie „Na Posterunku“ (1931-33). O *żandarmerii* w Królestwie Polskim w l. 1812 — 1915 pisał A. P r ó c h n i k (czasop. „Archeion“ 1932 i odb.).

ZAMKNIĘCIE.

ROLA PROF. W. TOKARZA W HISTORIOGRAFII POWSTANIA 1863 R.

W konkluzji rozważań nad dorobkiem historiografii powstania styczniowego w ciągu ubiegłego 15-tolecia, należy stwierdzić pogłębienie studiów nad stosunkami dyplomatycznymi, nad stroną militarną 1863 r., nad historią powstania w poszczególnych prowincjach

Polski, zwłaszcza na Litwie, wreszcie wzrost zainteresowań tym okresem naszych dziejów wśród badaczy obcych. Coraz wyraźniej zarysowuje się również metoda badania tego, tak niesłychanie skomplikowanego i trudnego do bezstronnego i wszechstronnego ujęcia zjawiska, jakim było powstanie 1863 r.

Ś. p. Edward Maliszewski na zjeździe historyków polskich w Poznaniu w 1925 r. przedstawił program prac nad dziejami powstania styczniowego. Program ten, zakreślony bardzo szeroko, częściowo jest realizowany. Bardziej intensywna działalność na tym polu nie mogła się rozwinąć przede wszystkim z powodu braku odpowiednich sił naukowych. Szereg sumiennych monografii wydanych w ostatnich latach przez młodych uczonych polskich wymownie świadczy, że sił tych nie zabraknie, — z całą przeto ufnością wyrazić można przekonanie, iż kończy się wreszcie okres traktowania dziejów powstania ze stanowiska li tylko uczuciowego lub też pod kątem widzenia takich czy innych poglądów politycznych, i że nadal będą rozważane według rzetelnych wymagań obiektywnej wiedzy historycznej.

Stwierdzając ten stan rzeczy, nie podobna pominąć roli, jaką w pracach nad r. 1863-cim odegrał nieodżałowany ś. p. prof. Wacław Tokarz. Do studiowania dziejów powstania styczniowego prof. Tokarz przystąpił w latach 1912-13, niewątpliwie pod oddziaływaniem atmosfery wytwarzanej w patriotycznym, już gotującym się do nowej insurekcji, Krakowie. W toku swych badań zetknął się z „żywą i barwną” tradycją walk powstańczych, z gorącym sercem, ale i z trzeźwą myślą do dziejów 1863 r. przystępował. „Chciałem — mówi we wstępie do doskonałego swego dzieła o *Krakowie w początkach powstania styczniowego i wyprawie na Miechów* (1914) — opowiedzieć te dzieje tak, jak mi o nich mówiono: bez zamilczenia o tym, w czym pobłądzono, ale i bez wnoszenia w opowieść tej goryczy, której już może zawiele w nią włożono. Pragnąłem także nadać mej pracy ten charakter ścisłości i rzetelności naukowej, bez którego nie masz historii, a który tak rzadko zachowywano w opracowaniach o roku 1863”.

Gdy wybuchła wojna światowa i „poszły w boje chłopcy nasze”, siła moralna, promieniująca z tradycji styczniowej stała się dla prof. Tokarza jeszcze bardziej oczywista i dla psychiki żołnierza polskiego niezwykle pożywna. Chciał więc ją jak najwymowniej okazać i upowszechnić. Twierdził z głębokim przekonaniem, że nie tylko klęska była udziałem żołnierzy 1863 r., że „Polski takiej, jaka była w r. 1863, jaka stała poza oddziałami powstania... Polski solidarnej od dworu i plebanii do warsztatu i chałupy chłopskiej, nie przyćmi żaden obraz współczesny”. A wkrótce po przyjęciu przez włoską izbę posłów

wniosku hr. Montresora o przyznaniu Polsce niepodległości pisał w piotrzkowskich „Wiadomościach polskich“, że „Europa odwołała się do nas... jako do potomków dawnych powstańców i konspiratorów... Okazało się... że oddały nam tutaj usługę te momenty dziejów naszych XIX wieku, które historiografia nasza tak niedawno jeszcze odświeżała od czci i wiary“.

Równocześnie, zawsze z myślą o żołnierzu polskim, wydał w „Bibliotecze Legionisty“ wartościowe *Notatki osobiste z r. 1863* Władysław Ben tk o w s k i e g o (1916); staranny, opatrzone objaśnieniami, przekład fachowej pracy ppłk. v. Erlacha o partyzantce polskiej w r. 1863 (1919); w redagowanej przez siebie „Bellonie“ pomieścił własny gruntowny szkic o potyczce pod Szklarami (1918).

Zajęcia na stanowisku szefa Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego odsunęły narazie prof. Tokarza od dalszych studiów nad r. 1863-cim. Jako profesor uniwersytetu warszawskiego powrócił do dawnych badań nad insurekcją 1794 r. i wojną 1831 r.; po tych pracach, znakomicie wzbogacających historiografię naszą, zamierzał przejść do studiów nad powstaniem styczniowym.

W pięknym zwartym życiorysie Traugutta („Kurier warsz.“ 1929) świetny ten znawca insurekcji Kościuszkowskiej i listopadowej, podkreślał w dziejach powstania styczniowego „znamię wytrwałości i zaciętości, jakiej nie posiadało żadne z powstań poprzednich“. Do badań nad historią 1863 r. zachęcał swych uczniów, prace ich z tego zakresu najstaranniej oceniał, korygował, uzupełniał. I mocnym, przekonującym głosem nawoływał do „sprawiedliwszej oceny przeszłości“.

Był dobrym inspiratorem i mądrym nauczycielem. Był prekursorem właściwej metody naukowej w historiografii powstania styczniowego.

Na wzór i przykład.